

Климатске промјене и природне несреће у Босни и Херцеговини кроз објектив родне равноправности, друштвене једнакости и смањења сиромаштва

Клаудија Страмбо, Белма Јаховић и Лиса Сегнестам

Најважније поруке

- Због свог географског положаја, ограниченог капацитета прилагођавања и економског значаја сектора пољопривреде и шумарства, БиХ је посебно осјетљива на утицај климатских промјена.
- Утицаји климатских промјена посебно угрожавају дјецу, старија лица, лица са инвалидитетом, те мигранте/ице, повратнике/це и припаднике/це ромске мањине који углавном живе у подручјима подложним несрећама и често немају информације или средства потребна да се носе са овим утицајима.
- Родна припадност, такође, може да појача осјетљивост на утицаје климатских промјена и природних несрећа због родно заснованих разлика у начину кориштења времена (обављање кућних послова, професионални рад и брига о другима), приступу имовинским и финансијским средствима, као и ограниченог приступа сфери одлучивања.
- Програми јачања свијести и капацитета намијењених групама у неповољном положају и посебно осмишљени за њих, могу да помогну у јачању њихове приправности и способности прилагођавања. Истовремено, укључивање група у неповољном положају (маргинализоване групе) у креирању политика за смањење ризика од климатских промјена и несрећа, је кључно јер такве донесене политике обухватају њихове потребе и уједно искориштавају потенцијал ових група у рјешавању проблема у вези са климатским промјенама.
- Политике ублажавања и прилагођавања на климатске промјене могу да имају штетан утицај на групе становништва у неповољном положају. Због тога је важно да се оцијене могуће посљедице и спроведу стратегије за ублажавање штетних ефеката климатске политике на ове групе.

Увод

Родна неравноправност и друштвена неједнакост, у смислу приступа средствима, одлучивању и учешћу, као и информацијама и њихове контроле, што су све димензије сиромаштва¹, дубоко су испреплетени са промјенама у области животне средине (СЕИ, 2019). Друштвено-економски и политички фактори, као што су образовање, приходи, политички утицај, приступ правним средствима, приступ здравственој заштити и адекватном смјештају, утичу на изложеност и осјетљивост људи на проблеме у животnoj средини, што је нарочито изражено код група у неповољном

друштвеном² положају (Европска агенција за животну средину, 2018; СЗО, 2019). Истовремено, ни рјешења за промјене у животnoj средини нису друштвено неутрална, те могу да на различите начине буду корисна или штетна за одређене групе друштва (Маки и Хашчич, 2018). Поред тога, смањење сиромаштва и јачање друштвене једнакости и родне равноправности може да допринесе бољим резултатима у области

2 "Неповољан друштвени положај односи се на "друштвено-економске аспекте као што су примања, запосленост, образовање и друштвено-економски статус; на друштвено-културне аспекте као што су родна, етничка припадност, вјероисповијест, култура, мигрантски статус и друштвени капитал; на друштвено-географске аспекте као што је становање у запостављеним и сиромашним срединама и на старосну доб. Групе у неповољном друштвеном положају могу да буду истовремено суочене са проблемима у више споменутих сегмената живота. (СЗО, Регионална канцеларија за Европу 2013, стр. 2).

1 У овом сажетку акценат је на вишедимензионалној дефиницији сиромаштва која надилази само приходовно сиромаштво и обухвата недостатак ресурса, овлаштења, могућности и избора, као и људску безбједност (Сида, 2017).

животне средине (УНДП, 2010; УНЕП, 2017). Зато су интеграција родне равноправности, друштвене једнакости и смањења сиромаштва у политику заштите животне средине и њена интеграција у друге политике од суштинске важности.

Циљ овог сажетка је да се ова разматрања интегрису у процес израде Стратегије и Акционог плана Босне и Херцеговине (БиХ)^{3,4} као и будућих политика животне средине у БиХ. У сажетку су описане најважније везе између климатских промјена, родне равноправности, друштвене неједнакости и сиромаштва у БиХ. Опширнији увод у тему међусобне повезаности питања родне равноправности, друштвене једнакости, сиромаштва и питања животне средине у БиХ можете да пронађете у извјештају о политици СЕИ-а “Јачање политике животне средине у БиХ кроз интеграцију перспективе родне равноправности, друштвене једнакости и смањења сиромаштва” (Страмбо, Јаховић и Сегнестам, 2021).

У овом сажетку се испитују мјере ублажавања и прилагођавања на климатске промјене уз истовремено разматрање природних несрећа у ширем смислу. Најприје је понуђен кратак опис изазова климатских промјена и природних несрећа у БиХ, а затим и објашњење на који начин и зашто родна неравноправност, друштвена неједнакост и сиромаштво доприносе климатским промјенама и природним несрећама и обратно. Посебна пажња посвећена је подгрупама становништва које су посебно угрожене⁵ када је ријеч о негативним ефектима климатских промјена и природних несрећа. У посљедњем дијелу се испитују мјере на нивоу политике које могу да обезбиједе истовремено рјешавање проблема родне неравноправности, друштвене неједнакости, сиромаштва и климатских промјена и природних несрећа.

Климатске промјене и природне несреће у БиХ

Босна и Херцеговина се суочава са различитим геофизичким (земљотреси) и хидрометеоролошким

3 У сажетку разматрања су кориштене информације из секундарних извора, углавном сиве литературе (нпр. материјали које су објавиле познате организације, као што су организације из система Уједињених нација, вањски рецензирани стручни часописи). Анализа је отежана значајним ограничењима, као што су недостатак новијих података о стању животне средине и утицаја животне средине на здравље у БиХ, те расцјепканост релевантних информација у више различитих извора. Из овог разлога не може да се сматра да је тема исцрпно обрађена. Сврха чланка је у ствари да укаже на неке од важнијих начина повезаности изазова хемијске безбједности и буке и родне неравноправности, друштвене неједнакости и сиромаштва у контексту БиХ. Доступне информације нису довољне за диференцирану анализу на нивоу ентитета/Брчко дистрикта (БД).

4 БиХ има два ентитета: Федерација Босне и Херцеговине (ФБиХ), са 10 кантона, и Република Српска (РС). Уставом БиХ успостављен је и Брчко дистрикт (БД), који представља засебну административно-управну јединицу БиХ.

5 Угроженост је “опасност од стања лишености у више сегмената живота чиме се основне људске способности смањују испод минимума. Угроженост је људско стање или процес који настаје као посљедица физичких, друштвених, економских или еколошких фактора који одређују извјесност и опсег штете од утицаја дате несреће” (УНДП, 2016б, стр. 138).

Идентитет и генерализација

Важно је да се разумије да идентитет мушкараца, жена и лица са инвалидитетом, сиромашних и старијих лица, дјеце, или Рома/киња није једнодимензионалан. Њихови идентитети су вишедимензионални и међусобно се преплићу. На примјер, жена може да буде старија или млађа, сиромашна или богата, припадница ромске или неке друге националности. Због тога је, ради избегавања генерализације, нужно да се уважава ова вишеструкост и преплетеност идентитета. Нажалост, расположиве информације о интеракцији између родне равноправности, друштвене једнакости и сиромаштва и еколошких изазова у БиХ нису довољне за тако исцрпну процјену. Из тог разлога су у анализи која слиједи у наставку кориштене одређене генерализације, које би могле да се конкретизују у додатним студијама

несрећама (поплаве, суше, топлотни валови, шумски пожари). Док су геофизичке несреће непредвидиве и наступају изненадно, хидрометеоролошке несреће се јављају све чешће, све их је теже предвидјети и све су јаче (УНДП, 2016ц). Разорни земљотреси у БиХ забиљежени су у Бања Луци (1969.), на Трескавици (1962.) и у Љубињу (1927.). У земљотресу који је погодио Бања Луку је, на примјер, смртно страдало 14 лица, а материјална штета је процијењена на 300 милиона УСД. Међутим, према подацима о тренутној изложености, уколико би се земљотрес оваквих размјера догодио данас, смртни исход би премашао 400 људи, а материјална штета би била више од 4 милијарде УСД (Свјетска банка и ГФДРР, 2017, стр. 19).

Земљотрес из 1969. је подстакao развој боље сеизмичке инфраструктуре у БиХ. Међутим, новија процјена капацитета БиХ за приправност и интервенцију у ванредним ситуацијама показује да БиХ располаже релативно добром опремом и људским потенцијалима, док су информисање, средства, те правна и институционална одговорност још увијек веома слаби. Исто тако не постоји поуздан систем за слање порука упозорења намијењених јавности (Свјетска банка и ГФДРР, 2021). Ови недостаци су се јасно показали током поплава у мају 2014., што је указало на угроженост становништва БиХ како од метеоролошких тако и геолошких несрећа.

Према Стратегији прилагођавања на климатске промјене и нискоемисионог развоја Босне и Херцеговине (УНДП, 2013), у БиХ се климатске промјене манифестују у повишеној средњој годишњој температури и истовременом смањењу падавина. Сценарији климатских промјена указују на даљњи раст температуре у БиХ (од 1°C до 6°C, у зависности од сценарија), повећање ризика од нестајања љетних падавина, као и значајно повећање највише и снижење најниже температуре (ГЦФ и УНДП, 2019).

Пастирица са стадом оваца, Босна и Херцеговина. Аутор фотографије: Јасмин Мердан/GettyImages

Због ових промјена становништво БиХ је све угроженије од природних несрећа као што су поплаве, суше, топлотни валови, тешке падавине и шумски пожари (Свјетска банка, 2021). У протекле двије деценије БиХ се суочила са екстремним климатским појавама, укључујући јаке суше, које су довеле до значајних губитака у пољопривредној производњи и проузроковале шумске пожаре (Хоџић, Марковић и Чустовић, 2013; Попов, Ђато и Трбић, 2019). Топлотни валови и катастрофалне поплаве постају уобичајена појава. На примјер, 2010. године је друга по величини поплава изазвала материјалне штете у износу од 95 милиона УСД (Свјетска банка и ГФДРР, 2017).

Због свог географског положаја, ограниченог капацитета прилагођавања и економског значаја сектора пољопривреде и шумарства (који чине 12% БДП-а БиХ, запошљавају 20% радне снаге⁶ и од суштинске су важности за рурални развој), БиХ је, у односу на друге европске државе, посебно осјетљива на утицај климатских промјена (Свјетска банка, 2020; Журовец, Чадро и Ситаула, 2017). У ствари, финансијска и институционална ограничења условљавају лош капацитет БиХ за прилагођавање и могућности да ефикасно реагује на природне катастрофе. Због тога БиХ показује већу осјетљивост на утицаје климатских промјена у односу на остале земље источне Европе (Свјетска банка, 2021).

На примјер, посљедице поплава у 2014. години су више од 20 људских жртава, расељавање 90.000 људи и штете у износу од око 2 милијарде еура (што чини 15% БДП-а БиХ) (УСАИД, 2016). У погледу утицаја на групе у неповољном положају, процјењује се да су поплаве у БиХ погодиле 78.564 незапослених лица,

6 У БиХ 20% жена и 16% мушкараца су формално запослени у области пољопривреде (Агенција за статистику Босне и Херцеговине, 2019а). Поред тога се велики удио рада у неформалном сектору одвија у пољопривредном сектору, у којем „велики број свакодневних пољопривредних активности обављају жене, уз помоћ других чланова породице“ (ФАО и УН Вомен, 2021, стр. 13).

60.000 дјеце и 10% лица са инвалидитетом (Агенција за статистику Босне и Херцеговине, 2019). Интензивне падавине које су изазвале поплаве покренуле су више од 3.000 клизишта, у којима је оштећено или уништено 2.000 стамбених јединица, које су довеле до прекида саобраћаја на 150 локација мреже магистралних путева (УНДП, 2016). Поред тога су покренуле 51 клизиште у подручјима са минама (заосталим из периода рата у БиХ 90-тих година), што је довело до миграције мина и додатно повећало опасност коју представљају ове мине (УНДП, 2016б).

Климатске промјене могу да утичу на друштвене и еколошке факторе здравља, као што су квалитет ваздуха, приступ исправној води за пиће, довољне количине хране и безбједно уточиште (СЗО, 2018). У БиХ се међу најважније узроке озбиљних здравствених проблема, који су посљедица екстремних климатских промјена, убрајају мождани удари, проблеми с менталним здрављем, обољења повезана с кардиоваскуларним и неуролошким системом, алергијске реакције, друге болести које изазивају бактерије из хране и воде, болести које преносе комарци, птице и глодари (Волф и др., 2015). Иако је ширење болести које се преносе векторима највјероватније резултат климатских промјена (Вуковић и Вујадиновић Мандић, 2020), тренутно не постоји систем за праћење појаве болести у просторним оквирима које се могу повезати са климатским промјенама, односно природним несрећама.

Из перспективе ублажавања климатских промјена, БиХ има нижу стопу емисије гасова с ефектом стаклене баште по глави становника од просјека Европске уније. Најновији попис показује да емисија гасова с ефектом стаклене баште по глави становника износи приближно 7,38 тона ЦО₂ еквивалент што је за око 15% мање од просјека у другим државама ЕУ (ЕУ-28) током исте године. Истовремено, интензитет гасова с ефектом стаклене баште од привреде (тј. износ емисије гасова с ефектом стаклене баште сразмјерно привредној производњи БиХ) био је четири пута већи од просјека

у ЕУ, што указује на огроман простор за унапређење, нарочито енергетске ефикасности у БиХ (УНДП, објављивање у току).

Преплитање питања ГЕСЕП-а и климатских промјена

Неједнакост и климатске промјене су вишеструко повезани. С једне стране, домаћинства с већим примањима више доприносе повећању емисије угљеника по глави становника него домаћинства с нижим примањима (УНДП, 2019). Истраживања показују да мушкарци и жене у Европи различито доприносе емисији гасова с ефектом стаклене баште због разлика у потрошњи и понашању, што је одређено уобичајеном родно заснованом подјелом улога и њиховим идентитетима. На примјер, жене у мање случајева имају и користе аутомобил, а њихова потреба за кретањем често је мања због тога што су првенствено посвећене одгоју дјеце и њези других чланова/ица домаћинства (ЕИГЕ, 2020). Истовремено, лица у неповољном положају у мањој мјери доприносе емисији гасова с ефектом стаклене баште него припадници/е привилегованих група (Карта и др., 2020; Албер и Хемати, 2011). У БиХ, тренутно нису на располагању информације о емисији гасова с ефектом стаклене баште разврстане према полу или висини прихода.

С друге стране, изостанак мјера за ублажавање климатских промјена ће да продуби постојеће сиромаштво, повећа неједнакости, угрози снабдијевање храном и водом, те да се негативно одрази на људско здравље и доведе до помјерања многих људи широм свијета, с тим што ће сиромашно и угрожено становништво бити много теже погођено (Алегат и др., 2018; ИПЦЦ, 2014; Рој и др., 2018). Најважнији фактори у овом смислу су различита изложеност и угроженост (Кардона и др., 2012), при чему угроженост може да буде покретачки фактор изложености, будући да угрожене групе често живе на мање безбједним мјестима која су чешће на удару природних несрећа (Винсемијус и др., 2018). Генерално, климатске промјене продубљују постојеће неједнакости тако што повећавају изложеност група

које су већ у неповољном положају њиховим утицајима. Услијед тога се ове групе чешће суочавају са штетама изазваним климатским промјенама, што умањује њихову способност да им се одупру и да се опораве од претрпљене штете (Ислам и Винкел, 2015). На примјер, истраживања показују да су друштвено-економски услови у БиХ најважнији фактор угрожености у руралним општинама (Журовец, Чадро и Ситаула, 2017).

У овом смислу су пресудне друштвене карактеристике и друштвени положај, зато што они “утичу на способности појединаца/ки да се носе са утицајима климатских промјена, у смислу избјегавања узрочника стреса на краткорочном плану и предузимања мјера да заштите себе и своју породицу од будућих опасности” (Европска агенција за животну средину, 2020 стр. 89-90). Дискриминирајуће друштвене норме, закони и праксе су одговорни за неједнак ниво изложености, угрожености и отпорности на утицаје климатских промјена (Сегнестам, 2014; УНДП, 2019). Зато су неке групе у неповољном положају, као што су старија и болесна лица, дјеца, труднице и заједнице у стању социјалне потребе, чешће наглашено осјетљиве на негативне утицаје климатских промјена (Европска агенција за животну средину, 2020). Важно је да се овдје нагласи да вишеструки и међусобно испреплетени фактори дискриминације, који су повезани са родном припадношћу, инвалидитетом, расељавањем, или припадношћу мањини, могу да додатно погоршају осјетљивост на климатске промјене и природне несреће.

На примјер, сиромашни су чешће посебно осјетљиви на утицаје климатских промјена зато што углавном живе у подручјима која су више изложена ударима природних несрећа. Њихове посебне потребе се често занемарују и нису укључени у креирање интервенција које се спроводе у случају несрећа. Уз то су они који живе у руралним срединама посебно изоловани (УНДП, 2016а). У руралним подручјима су поплавама у 2014. години били нарочито погођени повратници/е и расељена лица, зато што углавном живе у подручјима у којима су најниже цијене стамбеног простора и на најризичнијим мјестима у плавним долинама (УНДП, 2021).

Радник у руднику мрког угља Какањ у Босни и Херцеговини. Аутор фотографије: Јасмин Аговић

Старија лица исто тако могу бити осјетљивија на утицај климатских промјена због смањене мобилности, односно онеспособљености, њихове зависности од других људи, те психолошких фактора (УНДП, 2016ц; Вотс и др., 2019). Заправо, “код ових људи је израженија опасност од настајања обољења повезаних са врућином, уз околности да поред тога што живе сами, имају коморбидитет, узимају лијекове, а ризик од дехидратације је код ове популације већи него код млађих људи због физиолошких промјена које се дешавају у процесу старења” (Харпер 2019, стр. 402-403). У БиХ и другим државама Западног Балкана, ограничени капацитети система здравствене и социјалне заштите могу да представљају додатни фактор ризика за ову групу становништва (УНДП, 2016ц).

Дјеца располажу мањим физичким, менталним и емоционалним способностима да се носе са условима који угрожавају живот, што их чини веома осјетљивим на негативне утицаје које изазивају климатске промјене, нарочито оне који су везани за здравље (Вотс и др., 2019). Поред здравља, климатске промјене могу да имају импликације на исхрану, образовање и емотивну и друштвену добробит дјеце (УНИЦЕФ и Истраживачки центар Иноћенти, 2008). Из тог разлога је УНИЦЕФ климатске промјене (и загађеност ваздуха) означио као могуће препреке реализацији права дјеце у БиХ (УНИЦЕФ, 2020). Њихова зависност од других и недостатак физичке снаге такође доприносе њиховој осјетљивости на климатске промјене и природне несреће (УНДП, 2016ц).

Због већ постојећих здравствених проблема (мобилност, оштећење слуха и вида), сиромаштва и упућеност на помоћ других и јавне услуге, које могу да постану недоступне у периоду опоравка од несреће, утицаји климатских промјена и природних несрећа такође обично имају много тежи негативан ефекат на лица са инвалидитетом (УНДП, 2016ц). Међу њима се обично биљеже веће стопе морбидитета и mortalитета и имају најлошији приступ помоћи у ванредним ситуацијама (ОХЦХР, 2020). Током поплава које су задесиле БиХ у 2014. години су, због недостатка система раног упозоравања и протокола за евакуацију који би обухватио и њихове потребе, лица са инвалидитетом у подручју Добоја и Бијељине била веома тешко погођена. Будући да углавном живе на првом спрату, многи од њих су у поплавама остали без смјештаја. Такође, није било могућности систематског приступа цивилне заштите овим лицима, а њихов приступ пунктовима за помоћ је такође био отежан (УНДП, 2016ц).

Родна припадност, такође, може да подразумева импликације у смислу осјетљивости на утицај климатских промјена и природних несрећа. Кључни аспекти у овом погледу укључују родно засноване разлике у кориштењу времена, приступу средствима, ограничен приступ сфери доношења одлука, као и податке разврстане по полу који се користе у креирању политика (Свјетска банка, 2021). На примјер, недавне разорне поплаве у БиХ показале су да се утицај несрећа на егзистенцију највише осјети у неформалном сектору, гдје жене чине већину радне снаге (УН Вомен, објављивање у току). Поред тога, жене у већини случајева имају мању могућност да адекватно

реагују у ванредној ситуацији због тога што, у складу са традиционалном родно заснованом подјелом улога, често преузимају одговорност за бригу о неком члану/ици породице. У земљама Западног Балкана, овакве норме доприносе томе да жене обављају већи дио неплаћеног рада на збрињавању других приликом опоравка од несрећа и у ситуацијама, чак и привременог, расељавања, што додатно ограничава њихове могућности еманципације и запошљавања (УН Вомен, објављивање у току).

Генерално, друштвено маргинализоване као и политички и економски запостављене заједнице чешће су изложене високим температурама зато што не могу да финансирају набавку неопходне опреме за боље хлађење стамбеног простора током љетних мјесеци, као што су уређаји за расхлађивање и вентилатори (Европска агенција за животну средину, 2020). Исто тако могу да буду у већој мјери изложене опасности од природних несрећа. На примјер, ромске заједнице живе и раде на еколошки нарушеним и загађеним локацијама или у подручјима подложним еколошким несрећама као што су поплаве (Хајдегер и Визе, 2020). Како је показала студија о утицајима поплава из 2014. године и потребама које су настале услјед поплаве, изложеност ромских домаћинстава поплавама је углавном наглашена због њиховог ниског прихода, ограничених могућности запошљавања и лошег квалитета грађевинског материјала који користе за градњу кућа (Европска унија и др., 2014). Студија је, такође, показала да је од 373 ромске породице које су погођене поплавама, а са којима је обављен разговор, „40% њих морало да напусти своје домове и тражи смјештај на другом мјесту“, а 45% њих се суочило са „потпуним уништењем кућа (неусловне за живот) услјед поплава/клизишта“ (Европска унија и др., 2014, стр. 18). Током поплава у 2014. години је групама у неповољном положају, као што су Ромкиње, ускраћена подршка локалних организација у БиХ (Мујић, Фрашто и Џекман, 2019).

Слично томе, лица која су у покрету, као што су мигранти/це, повратници/е, интерно расељена лица (ИРЛ) су посебно осјетљиви на утицај климатских промјена и природних несрећа, због непредвидивих кретања и ограничене мобилности, насеља у несигурним подручјима, те нерасположивости информација у њиховим новим насељима. Изложеност имиграната/ица и избјеглица опасности од природних несрећа појачана је језичким баријерама и чињеницом да углавном живе у привременим склоништима у подручјима подложним несрећама, као што су долине ријека (УНДП, 2016ц). У БиХ су стамбени објекти који се граде за ИРЛ и избјеглице, посебно Роме/киње, често лошег квалитета, нису легализовани, и налазе се у низијама, од којих су многе поплаване 2014. године (Европска унија и др., 2014). Поред тога, лица у покрету нису упозната са карактеристикама земље и локалним системима, што их такође доводи у положај веће угрожености. (УНДП, 2016ц).

Разматрања о политици

Извјештај о поплавама на Балкану из 2014. године указао је на недостатак стратешких и програмских институционалних политика (у области смањења ризика

од несрећа) којима би се узеле у обзир различите потребе и могућности у подручју смањења ризика од несрећа у регији. У извјештају су, такође, размотрене посљедице које ови пропусти имају на угрожене групе (УНДП, 2016ц). Од објављивања извјештаја се предузимају напори на интеграцији родне перспективе у политике за смањење ризика, као на примјер путем контролне листе за интеграцију родне перспективе у рад институција за заштиту и спашавање на нивоу БиХ и ФБиХ (Мујић, Фрашто и Џекман, 2019). У РС је непосредно након поплава из 2014. године спроведена Иницијатива за родну равноправност за несреће, која обухвата спровођење „посебних програма и мјера осмишљених с циљем ублажавања и отклањања ефеката природних несрећа на мушкарце и жене ” (Агенција за равноправност полова БиХ, 2019). Међутим, помоћ угроженим групама и групама с посебним потребама углавном се организује путем споразума са организацијама цивилног друштва, као што су Друштво црвеног крста/црвеног полумјесеца Федерације (Свјетска банка и ГФДРР, 2021).

Због тога је од суштинске важности да се у процес планирања и реализације стратегија прилагођавања на климатске промјене обухвате различити ставови (Свјетска банка, 2021). У случају несреће, групе у неповољном положају су прве које ће осјетити њихове тешке посљедице, али оне исто тако могу да добију највише уколико се умањи утицај несрећа (УНДП, 2016ц). Инклузивнији приступ не подразумева само њихово учешће у припреми планова и доношењу одлука, него ће их учинити кључним актерима у њиховој реализацији. Оснаживање људи омогућава најугроженијим међу њима да постану носиоци промјена у оквиру својих породица и заједница и јача њихову отпорност (УНДП, 2016ц).

Поред тога, неопходно је да се успостави систем раног упозоравања и донесу планови прилагођавања који обухватају потребе старијих лица, лица са инвалидитетом или лица која не говоре локални језик. У Шпанији је, на примјер, Законом о државном систему цивилне заштите прописано укључивање потреба лица са инвалидитетом, нарочито у погледу универзалног приступа подршци у ванредним ситуацијама и доступности информација (ОХЦХР, 2020). Слично томе, програми јачања свијести намијењени групама у неповољном положају и осмишљени за њих могу да помогну њиховој бољој приправности и способности прилагођавања. На примјер, унапређење знања и вјештина пољопривредница о иновативним мрежама за прилагођавање на климатске промјене може да умањи њихову осјетљивост на климатске промјене (Рај и др., 2020). У Стратегији Републике Српске за унапређење положаја жена у руралним подручјима (2017.-2022.) се стимулише осигурање потицаја за развој нових облика производње, samozapošljavanje, предузетништво и формирање задруга за жене у руралним срединама.

На институционалном нивоу, поред јачања различитости међу државним службеницима/ама, такође је важно унапређење њиховог знања о потребама група у неповољном положају, на примјер путем едукације и интензивније сарадње са НВО сектором и јавним институцијама које раде у области родне неравноправности, друштвене неједнакости и

сиромаштва. Такође је неопходно да се појасне улоге и одговорности различитих агенција, министарстава и других јавних институција у погледу политика, стратегија и програма у вези са смањењем ризика од несрећа и климатских промјена (УНИЦЕФ, 2020), уз истовремено обезбјеђење ефикасне институционалне сарадње и координације (Свјетска банка и ГФДРР, 2021). Међутим, уз неопходну интеграцију потреба група у неповољном положају у реакције на климатске промјене и природне несреће, изузетно је важно истовремено рјешавање структурних неједнакости које су у првом реду узрок различите осјетљивости и изложености (Ислам и Винкел, 2015; УНДП, 2019).

Ипак, политике ублажавања климатских промјена саме по себи, такође, могу да имају импликације на родну равноправност, друштвену једнакост и сиромаштво. Ове импликације могу да буду корисне или штетне. Из перспективе прилагођавања, неке мјере за посљедицу могу да имају нешто што се зове „лоше прилагођавање“ када мјере прилагођавања „могу да доведу до повећаног ризика од негативних исхода у вези с климом, између осталог у виду повећане емисије стакленичких гасова, веће осјетљивости на климатске промјене, нарушене добробити, у садашњем тренутку или будуће“ (ЕЕА, 2019, стр. 13). На примјер, сама изградња брана за заштиту од поплава може да доведе до већих несрећа, јер ће омогућити даљњи развој иза заштитних објеката (нпр. нова инфраструктура и зграде) при чему ће да буде занемарена пратећа рјешења, као што су напредна метеоролошка прогноза и системи раног упозоравања, у случају пада одбрамбених структура (Нобл и др., 2014). Други примјер је начин на који се у сектору туризма у државама Западног Балкана (као и на другим мјестима у Европи) користе системи за прављење снијега за рјешавање проблема слабог сњегног прекривача и економских проблема с тим у вези (Алфтан и др., 2015). Ова стратегија није одржива на дугорочном плану и само одлаже спровођење неопходних трансформативних рјешења (Требол, 2020).

Из перспективе прилагођавања, мања је могућност да се мјере осмишљене за јачање капацитета прилагођавања, као што је јачање свијести шире јавности и јавних службеника/ца о климатским промјенама, покажу као лоше прилагођавање, него што је то случај са мјерама чији је циљ смањење изложености (Барнет и Онил, 2013). Штавише, важно је имати на уму да мјере које су ефикасне на краткорочном плану, могу да имају негативне импликације на дугорочном плану. На примјер, подстицање високородних сорти усјева може да допринесе унапређењу производње и повећању прихода на краткорочном плану, али да на дугорочном плану угрози пољопривредне произвођаче, будући да монокултуре постају изложеније и осјетљивије на климатске промјене (Свјетска банка, 2010). Слично томе, изградња објеката за прилагођавање (или „чврсте“ инфраструктуре) може да на краткорочном плану заштити становништво од поплава, али се њиховом изградњом ограничава обим будућих могућности прилагођавања (Нобл и др., 2014).

Кад је ријеч о ублажавању, политикама у области енергетске ефикасности и саобраћаја могу да се умање неједнакости у погледу здравља кроз

Штете настале услјед одроњавања тла. Фотографија: International Disaster Volunteers/Flickr

унапређење квалитета ваздуха и услова живота (Европска комисија, 2016; Вандајк и др., 2020). Мјере на ублажавању климатских промјена, такође, могу да помогну у испуњавању циљева одрживог развоја, као што су приступ јефтиној и чистој енергији, побољшање квалитета тла и воде, заштита биолошке разноликости и побољшање економских резултата (Глобална комисија за економију и климу, 2014; Карлсон и др., 2020). Поред тога оне могу да допринесу отварању нових могућности остваривања прихода у секторима као што су обновљива енергија, јавни саобраћај, енергетска ефикасност, одржива пољопривреда и кружна економија (Европска комисија, 2016; Хамилтон, 2017; ИЛО, 2018; ИРЕНА, 2018). У БиХ би реализација Акционог плана енергетске ефикасности БиХ за резултат могла да има отварање до 3.652 нова радна мјеста годишње у периоду од девет година, првенствено у сектору градње (УНДП, 2016а).

Међутим, политике ублажавања посљедица климатских промјена, такође, могу да доведу до губитка послова у секторима са високим нивоом емисија угљеника (Свјетска банка, 2018). Искуства у европским државама су показала да посљедица ових политика може да буде пораст цијена основних производа и услуга, као што су енергија и мобилност (Дорбанд и др., 2019; Фрондел и др., 2015; Совакол и др., 2019). Истраживања углавном показују да је “ризик од негативних исхода већи у срединама које карактерише висок ниво сиромаштва, корупције и економских и друштвених неједнакости, као и у околностима ограничених активности на препознавању и ублажавању негативних споредних ефеката” (Марканен и Енгер-Крави 2019, стр. 827).

Зато је важно да се процијене ове импликације и спроведу стратегије ублажавања штетних ефеката климатских политика на групе у неповољном положају, као што су програми субвенција и ослобађања обавезе плаћања, мреже социјалне заштите и различитих начина рециклирања прихода (Атриц и Страмбо, 2020; Бајсер-Мекграт и Бернауер, 2019; Марку и Вангенехтен, 2018). Покренуто је неколико иницијатива за рјешавање нежељених ефеката декарбонизације и осигурање правичности процеса и њихових исхода, као што су Механизам за праведну транзицију Европске уније

(Европска комисија, 2020) или Иницијатива за праведну транзицију Европске банке за обнову и развој (ЕБРД, 2020). Ове иницијативе пружају могућности за разматрање питања престанка кориштења угља у БиХ. Јачање институционалних капацитета у БиХ омогућило би њено учешће у овим механизмима и помогло у искориштавању предности које они доносе.

Референтна литература

Агенција за статистику БиХ (2019а). Анкета о радној снази 2019. Сарајево: БХАС.

Агенција за статистику БиХ (2019б). Добровољни преглед. Спровођење Програма Агенда 2030 и циљева одрживог развоја у Босни и Херцеговини. Сарајево: Уједињене нације у Босни и Херцеговини.

Албер, Г. и Хемати, М. (2011). *Перспективе родне равноправности: разоткривање митова на нивоу политике*. /Gender Perspectives: Debunking Climate Policy Myths. Ванкувер: Министри Комонвелта.

Алфтан, Б., Криласевић, Е., Вентурини, С., Бајровић, С., Јурећ, М., Схолмстер, Т., Сандаји, П.Ц., Егерер, Х. и Курвитс, Т. (2015). / *Перспектива прилагођавања на климатске промјене у планинским предјелима Западног Балкана. Серијал о перспективама прилагођавања у планинским предјелима*. /Outlook on Climate Change Adaptation in the Western Balkan Mountains. Mountain Adaptation Outlook Series. Беџ, Арендал и Сарајево: Развојни програм Уједињених нација, GRID Арендал и Удружење за иновације у области животне средине.

Атриц, А. и Страмбо, С. (2020). Седам начела за реализацију праведне транзиције на нискокарбонску економију. СЕИ-ев извјештај о политици. Шведска: Штокхолмски институт за животну средину. <https://www.sei.org/publications/seven-principles-to-realize-a-just-transition-to-a-low-carbon-economy/>.

Варнет, Ј. и Онил, С.Ј. (2013). *Смањење ризика од лошег прилагођавања: Оквир за анализу. Будућност прилагођавања на климатске промјене*. / Minimising the Risk of Maladaptation: A Framework for Analysis. *Climate Adaptation Futures*, Palutikof, J.P. i dr., 87–94. Хобокен, Њујорк: Вили-Блеквел.

Бајсер-Мекграт, Л. Ф. и Бернауер, Т. (2019). *Може ли рециклирањем прихода да се обезбједи политичка изводивост ефикасног опорезивања угљеника?* /Could Revenue Recycling Make Effective Carbon Taxation Politically Feasible? *Science Advances* 5 (9): eaax3323. <https://doi.org/10.1126/sciadv.aax3323>.

Агенција за равноправност полова БиХ (2019). Извјештај о напретку примјени Пекиншке декларације и Платформе за дјеловање у БиХ у оквиру процеса Пекинг +25. Сарајево: БиХ ГЕА.

Кардона, О.Д., ван Алст, М.К., Биркман, Ј., Фордам, М., Мекгергер, Г., Перез, Р., Пулвурти, П. Р., Шипер, Е.Л.Ф. и Син, Б.Т. (2012). /Фактори ризика: Излагање и угроженост. У Посебном извјештају радних група I и II међудржавног одбора за климатске промјене/Determinants of Risk: Exposure and Vulnerability. In A Special Report of Working Groups I and II of the Intergovernmental Panel on Climate Change, C.B. Field, V. Barros, T.F. Stocker, D. Qin, D.J. Dokken, K.L. Ebi, M.D. Mastrandrea, K.J. Mach, G.-K. Plattner, S.K. Allen, M. Tignor i P.M. Midgley, eds. Кејмбриџ: Cambridge University Press.

Дорбанд, И. И., Јакоб, М., Калкл, М. и Штекл, Ј. Ц. (2019). /Сиromаштво и дистрибутивни ефекат формирања цијене угљеника у земљама с ниским или средњим приходом - Глобална компаративна анализа./ Poverty and Distributional Effects of Carbon Pricing in Low- and Middle-Income Countries – A Global Comparative Analysis. *World Development* 115 (mart): 246–57. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2018.11.015>.

ЕБРД (2020). /ЕБРД-ова иницијатива за праведну транзицију. Допринос предности транзиције зеленој економији и заштити угрожених земаља, регија и становништва од заостајања у процесу/ The EBRD Just Transition Initiative. Sharing the Benefits of a Green Economy Transition and Protecting Vulnerable Countries, Regions and People from Falling Behind. Лондон: Европска банка за обнову и развој. <https://www.ebrd.com/what-we-do/just-transition-initiative>.

ЕЕА (2018). /Неједнака изложеност и неједнаки утицаји: социјални аспекти осјетљивости на загађеност ваздуха, буку и екстремне температуре у Европи./Unequal Exposure and Unequal Impacts: Social Vulnerability to Air Pollution, Noise and Extreme Temperatures in Europe. Izvještaj ЕЕАбр. 22/2018. Копенхаген: Европска агенција за животну средину.

ЕЕА (2019). /Изазови и могућности за Европски енергетски систем. Изградња нискокарбонског енергетског система отпорног на климатске промјене./Adaptation Challenges and Opportunities for the European Energy System. Building a Climate-resilient Low-carbon Energy System. Луксембург: Европска унија.

ЕЕА (2020). /Здрава животна средина, здрав живот: како животна средина утиче на здравље и добробит у Европи/Healthy Environment, Healthy Lives: How the Environment Influences Health and Well-Being in Europe. Публикација. Копенхаген: Европска агенција за животну средину. <https://www.eea.europa.eu/publications/healthy-environment-healthy-lives>.

ЕИГЕ (2020). /Пекинг +25, Пети преглед имплементације Пекињске платформе за дјеловање у државама чланицама ЕУ: Подручје К, жене и животна средина: климатске промјене су родно одређене/Beijing + 25, the Fifth Review of the Implementation of the Beijing Platform for Action in the EU Member States: Area K, Women and the Environment: Climate Change Is Gendered. LU: Европска унија. <https://data.europa.eu/doi/10.2839/300775>.

Европска комисија (2016). /Макроекономске и друге предности енергетске ефикасности./The Macroeconomic and Other Benefits of Energy Efficiency. Брисел: Европска унија. https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/final_report_v4_final.pdf [Google Scholar].

ЕЕА (2021). /Иницијатива за рударска подручја у транзицији на Западном Балкану и у Украјини/ Initiative for Coal Regions in Transition the Western Balkans and Ukraine. Текст. Енергија - Европска комисија. 15. фебруар 2021. https://ec.europa.eu/energy/topics/oil-gas-and-coal/coal-regions-in-the-western-balkans-and-ukraine/initiative-coal-regions-transition-western-balkans-and-ukraine_en.

Европска унија, Уједињене нације, ГФДРР и Свјетска банка (2014). Поплаве у 2014. години у Босни и Херцеговини. Процјена потреба за опоравак. Сарајево: ЕУ (Европска унија), УН (Уједињене нације), ГФДРР и Групација свјетске банке.

ФАО и УН Вомен (2021). /Национални родни профил пољопривреде и извори зараде у руралним срединама./National Gender Profile of Agriculture and Rural Livelihoods. Bosnia and Herzegovina. Будимпешта, Сарајево: ФАО, УН Вомен.

Фрондел, М., Зомер С. и Венс, Ц. (2015). /Терет енергетске транзиције у Њемачкој: Емпиријска анализа дистрибутивних ефеката./The Burden of Germany's Energy Transition: An Empirical Analysis of Distributional Effects. *Економска анализа и политика* 45 (март): 89–99. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2015.01.004>.

ГЦФ и УНДП (2019). /Ажурирани постојећи сценаријуми климатских промјена за Босну и Херцеговину и припремљени сценаријуми климатских промјена РЦП 2.6, РЦП 4.5, РЦП 6.0 и РЦП8.5, према Међудржавном одбору за климатске промјене - Пети извјештај/ Updated Existing Climate Change Scenarios for Bosnia and Herzegovina and Developed Climate Change Scenarios RCP 2.6, RCP 4.5, RCP 6.0 and RCP8.5 According to the Intergovernmental Panel on Climate Change – Fifth Report. Зелени фонд за климу и Развојни програм Уједињених нација.

Глобална комисија за економију и климу (2014). /Бољи раст, боља клима: Нови извјештај о клими и економији./Better Growth, Better Climate: The New Climate Economy Report: Executive Summary. Вашингтон, ДЦ: Свјетски институт за ресурсе.

Алегат, С., Феј, М. и Барбијер, Е. (2018). /Сиromаштво и климатске промјене: Увод./Poverty and Climate Change: Introduction. *Животна средина и економика развоја* 23 (3): 217–33. <https://doi.org/10.1017/S1355770X18000141>.

Хамилтон, К. (2017). /Како можемо да обезбедимо да ниједан радник не буде изостављен?/How Can We Ensure the Energy Transition Leaves No Worker Behind? *Svjetski ekonomski forum* (blog). 10. новембар 2017. <https://www.weforum.org/agenda/2017/11/energy-transition-leave-no-worker-behind-skills-jobs/>.

Харпер, С. (2019). /Повезаност старења становништва са климатским промјенама./ The Convergence of Population Ageing with Climate Change./ *Časopis o staranju stanovništva* 12 (4): 401–3. <https://doi.org/10.1007/s12062-019-09255-5>.

Хајдерер, П. и Визе, К. (2020). /Потиснути у пустош. Еколошки расизам према ромским заједницама у централној и источној Европи./Pushed to the Wastelands. Environmental Racism against Roma Communities in Central and Eastern Europe. Брисел: Европска канцеларија за животну средину.

Хоџић, С., Марковић, М. и Чустовић, Х. (2013). /Иницијатива о “развоју капацитета за подршку националној политици управљања сушама. Босна и Херцеговина - скраћени извјештај.” Initiative on “Capacity Development to Support National Drought Management Policy. Bosnia and Herzegovina - Concise Country Report.” WMO, UNCCD, FAO i UNW- DPC. www.droughtmanagement.info.

Међународна организација рада (ИЛО) (2018). /Друштвена перспектива запошљавања на глобалном нивоу: Озелењавање радним мјестима./Међународна организација рада. World Employment Social Outlook: Greening with Jobs. Ženeva: Međunarodna organizacija rada. <https://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/greening-with-jobs/lang-en/index.htm>.

Међууладин одбор за климатске промјене (ИПЦЦ) (2014). /Климатске промјене (2014). Синтетизовани извјештај. Допринос радних група I, II и III Петом извјештају о процјени Међууладиног одбора за климатске промјене./Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Женева: Међууладин одбор за климатске промјене

Међународна агенција за обновљиву енергију (ИРЕНА) (2018). /Обновљива енергија и радна мјеста - Годишњи преглед 2018./Renewable Energy and Jobs – Annual Review 2018. Abu Dhabi: IRENA. <https://www.irena.org/publications/2018/May/Renewable-Energy-and-Jobs-Annual-Review-2018>.

Ислам, С. Н. и Винкел, Ј. (2015). /Неједнакост и еколошка одрживост./ Inequality and Environmental Sustainability. Радни документ ДЕСА 145. Одјел Уједињених нација за економска и социјална питања.

Карлсон, М., Алфредсон, Е. и Вестлинг, Н. (2020). /Посредне користи климатске политике: Преглед./Climate Policy Co-Benefits: A Review. *Климатска политика* 20 (3): 292–316. <https://doi.org/10.1080/14693062.2020.1724070>.

Карта, С., Кемп-Бенедикт, Е., Гош, Е., Назарет, А. и Гор, Т. (2020). /Ера карбонске неједнакости. Оцјена глобалне расподеле емисија потрошње међу појединцима у периоду од 1990. до 2015. и даље./The Carbon Inequality Era. An Assessment of the Global Distribution of Consumption Emissions among Individuals from 1990 to 2015 and Beyond. Извјештај о заједничком истраживању.

Штокхолмски институт за животну средину и Oxfam International. <https://www.sei.org/publications/the-carbon-inequality-era/>.

Маки, А. и Хашчич, И. (2018). *Дистрибутивни аспекти квалитета животне средине и политика животне средине: Могућности за појединце/ке и домаћинства*./The Distributional Aspects of Environmental Quality and Environmental Policies: Opportunities for Individuals and Households. Dokument za raspravu. Pariz: OECD.

Марку, А. и Вангенхетен, Д. (2018). *Управљање одрживом транзицијом на нискокарбонско друштво: друштвено-економски утицаји политика ублажавања*./Managing a Sustainable Transition to a Low-Carbon Society: The Socio-Economic Impacts of Mitigation Policies. Женева: Међународни центар за трговину и одрживи развој (ИЦТСД).

Марканен, С. и Енгер-Крави, А. (2019). *Друштвени утицаји политика ублажавања климатских промјена и њихове импликације на неједнакост*./Social Impacts of Climate Change Mitigation Policies and Their Implications for Inequality. *Климатска политика* 19 (7): 827–84. <https://doi.org/10.1080/14693062.2019.1596873>.

Мујић, М., Фрашто, В. и Џекман, В. (2019). Анализа и контролна листа за увођење начела родне равноправности у дјелокруг рада институција заштите и спашавања у Босни и Херцеговини. Начела родне равноправности у области заштите и спашавања и смањења ризика од несрећа. Сарајево: Фондација Цуре.

Нобл, И. Р., Хак, С., Анокин, У. А., Кармин, Ј. А., Годо, Д., Лансиган, Ф. П., Осман-Елаша, Б., Виламизар, А., Пет, А., Такојчи, К. и Чу, Е. (2014). *Потребе и могућности прилагођавања. У климатским промјенама 2014: Утицај, прилагођавање и угроженост. Дјео А: Глобални секторски аспекти. Допринос Радне групе II Петом извјештају о процјени Међународног одбора за климатске промјене*./Adaptation Needs and Options. In *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel of Climate Change*, uredili: С. В. Field, V. R. Barros, D. J. Dokken, K. J. Mach, M. D. Mastrandrea, T. E. Bilir, M. Chatterjee, i dr., 833–68. Кејмбриџ, УК, и Њујорк: Cambridge University Press.

Попов, А., Ђато, С. и Трбић, Г. (2019). *Ефекти промјена изазваних екстремним климатским приликама на кључне секторе у Босни и Херцеговини и могућности прилагођавања. Прилагођавање на климатске промјене у источној Европи: Управљање ризицима и јачање отпорности на климатске промјене*./Effects of Changes in Extreme Climate Events on Key Sectors in Bosnia and Herzegovina and Adaptation Options. In *Climate Change Adaptation in Eastern Europe: Managing Risks and Building Resilience to Climate Change*, Leal Filho, W., Trbić, G., Filipović, D. Springer Nature.

Рај, Р., Деварај, М., Селвамукилан, Б., Рамалингам, С. и Кас, Б. (2020). *Побољшање приступа услугама информисања о климатским промјенама за жене и јачање њихове способности да управљају ризицима повезаним са климатским промјенама*./Improving Women's Access to Climate Information Services and Enhancing Their Capability to Manage Climate Risks. *APN Science Bulletin*, februar. <https://doi.org/10.30852/sb.2020.946>.

Рој, Ј., Чаркет, П., Вајсман, Х., Абдул Халим, С., Антви-Арјеји, П., Дасганпа, П., Хејворд, Б., Канинен, М., Ливерман, Д., Окереке, Ц., Пињо, П. Ф., Ријахи, К. и Суарез Родригез, А. Г. (2018). *Одрживи развој, искорјењивање сиромаштва и смањење неједнакости. У ситуацији глобалног загријавања од 1,5°C. специјални извјештај о утицајима глобалног загријавања од 1,5 °C изнад прединдустријског нивоа и начина за рјешавање проблема емисија гасова с ефектом стаклене баште с тим у вези, у контексту јачања глобалног одговора на опасност климатских промјена, одрживи развој и напоре на искорјењивању сиромаштва*./Sustainable Development, Poverty Eradication and Reducing Inequalities. In *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the Impacts of Global Warming of 1.5°C above Pre-Industrial Levels and Related Global Greenhouse Gas Emission Pathways, in the Context of Strengthening the Global Response to the Threat of Climate Change, Sustainable Development, and Efforts to Eradicate Poverty*, Masson-Delmotte, V., P. Zhai, H.-O. Pörtner, D. Roberts, J. Skea, P.R. Shukla, A. Pirani, W. Moufouma-Okia, C. Péan, R. Pidcock, S. Connors, J.B.R. Matthews, Y. Chen, X. Zhou, M.I. Gomis, E. Lonnoy, T. Maycock, M. Tignor i T. Waterfield. Женева: ИПЦЦ: Међународни одбор за климатске промјене.

Сегнестам, Л. (2014). *Култура и капацитет: суша и различита угроженост сиромашног становништва у Никарагви у зависности од родне припадности*./Culture and Capacity: Drought and Gender Differentiated Vulnerability of Rural Poor in Nicaragua, 1970-2010. Штокхолм: Acta Universitatis Stockholmiensis.

СЕИ (2019). Стратегија 2020–24./Знање за дјеловање./Knowledge for Action. Штокхолм: Штокхолмски институт за животну средину. <https://www.sei.org/wp-content/uploads/2019/11/sei-strategy-2020%E2%80%9324-report-web.pdf>.

Сида (2017). *Димензије сиромаштва идејног оквира Сиде-е*./Dimensions of Poverty Sida's Conceptual Framework. Švedska agencija za međunarodni razvoj i saradnju. <https://publikationer.sida.se/English/publications/149106/dimensions-of-poverty-sidas-conceptual-framework>.

Совакол, Б.К., Мартискајнен, М., Хук, А. и Бејкер, Л. (2019). *Декарбонизација и незадовољство које изазива: Критички осврт на енергетску правду на примјеру четири транзиције на нискокарбонску економију*./Decarbonization and Its Discontents: A Critical Energy Justice Perspective on Four Low-Carbon Transitions. *Klimatske promjene* 155 (4): 581–619. <https://doi.org/10.1007/s10584-019-02521-7>.

Страмбо, К., Јаховић, Б. и Сегнестам, Л. (2021). *Јачање политике животне средине у БиХ кроз интеграцију перспективе родне равноправности, друштвене једнакости и смањења сиромаштва*. Штокхолмски институт за животну средину, Штокхолм.

Требол, А. (2020). *Да ли је скијашка индустрија самодеструктивна?/Is the Ski Industry Self-Destructive? Stanje planete (blog)*. 8. juli 2020. <https://news.climate.columbia.edu/2020/07/08/ski-industry-self-destructive/>.

УН Вомен, (објављивање у току). *Економско оснаживање жена и смањење ризика од несрећа у БиХ*./Women's Economic Empowerment and Disaster Risk Reduction in BiH. УН Вомен.

УНДП (2010). *Оцјена доприноса УНДП-а управљању животном средином усмјереном на смањење сиромаштва: Веза између животне средине и сиромаштва*./Evaluation of UN DP Contribution to Environmental Management for Poverty Reduction: The Poverty-Environment Nexus. UNDP, Њујорк — (2013). *Climate Change Adaptation and Low Emission Development Strategy for Bosnia and Herzegovina*. Сарајево: MBTEO, ФМОТ, МПУГЕ РС, УНДП, ГЕФ.

УНДП (2016а). Зелени послови. Анализа утицаја мјера енергетске ефикасности на запошљавање у Босни и Херцеговини. Тузла: УНДП, Центар за развој и подршку (ЦРП).

УНДП (2016б). *Студија управљања ризиком од клизишта у Босни и Херцеговини*. УНДП.

УНДП (2016ц). *Стварање отпорности на ризик на Западном Балкану. Оснаживање људи за спречавање несрећа*./Risk-Proofing the Western Balkans: Empowering People to Prevent Disasters. Human Development Report. Сарајево: УНДП у Босни и Херцеговини.

УНДП (2016д). Трећи национални извјештај и други полугодишњи ажурирани извјештај о емисији гасова с ефектом стаклене баште БиХ. Сарајево: УНДП.

УНДП (2019). *Више од прихода, више од просјека, даље од данас: неједнакости у људском развоју у 21. вијеку. Извјештај о људском развоју*./Beyond Income, beyond Averages, beyond Today: Inequalities in Human Development in the 21st Century. Human Development Report. Њујорк: УНДП.

УНДП (2021). *Јачање управљања ризиком од поплава отпорног на климатске промјене у Босни и Херцеговини*./Scaling up Climate Resilient Flood Risk Management in Bosnia and Herzegovina. <https://www.gcfprojects-undp.org/tp/project/6360>.

УНДП (објављивање у току). *Прилагођавање на климатске промјене и Стратегија нискоемисионог развоја за Босну и Херцеговину*./Climate Change Adaptation and Low Emission Development Strategy for Bosnia and Herzegovina. UNDP.

УНЕП (2017). *Родни аспекти и животна средина: пакет инструмената за помоћ особљу УН у области животне средине*./Gender and Environment: Support Kit for UN Environment Staff. Развојни програм Уједињених нација, Њујорк. http://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/25348/Gender_Environment_Kit.pdf?sequence=1&isAllowed=y

УНИЦЕФ. (2020). *Ситуациона анализа о положају дјеце у Босни и Херцеговини*. УНИЦЕФ. <https://www.unicef.org/bih/en/reports/situation-analysis-children-bosnia-and-herzegovina>

УНИЦЕФ и УНДП. (2021). *Друштвени утицај корона вируса КОВИД-19 у Босни и Херцеговини*. <https://www.unicef.org/bih/en/reports/situation-analysis-children-bosnia-and-herzegovina>.

УНИЦЕФ и УНИЦЕФ-ов Истраживачки центар (2008). *Климатске промјене и дјеца. Изазов људске безбједности*. "Climate Change and Children. A Human Security Challenge." Fond za djecu Ujedinjenih nacija.

Високи комесар за људска права Уједињених нација (ОХЦХР) (2020). *Аналитичка студија о јачању и заштите права особа са инвалидитетом у контексту климатских промјена. Извјештај Уреда Високог комесара Уједињених нација за људска права*. Analytical Study on the Promotion and Protection of the Rights of Persons with Disabilities in the Context of Climate Change. Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Njujork: Ujedinjene nacije. <https://undocs.org/A/HRC/44/30>.

УСАИД (2016). Профил ризика климатских промјена. Босна и Херцеговина. Информативни чланак. УСАИД. <https://www.climatelinks.org/sites/default/files/asset/document/2016%20CRM%20Fact%20Sheet%20-%20Bosnia%20%28003%29.pdf>.

Вандајк, Т., Керамидас, К., Чунг-Минг, С., Вајцел, М. и Ван Дингенен, Р. (2020). *Квантификација посредних користи климатске политике за квалитет ваздуха у свим секторима и регијама*. Quantifying Air Quality Co-Benefits of Climate Policy across Sectors and Regions. *Klimatske promjene*, April. <https://doi.org/10.1007/s10584-020-02685-7>.

Вуковић, А. и Вујадиновић Мандић, М. (2020). *Студија о климатским промјенама у региону Западног Балкана*. Study on Climate Change in the Western Balkans Region. SEE2020 Series. Sarajevo: Vijeće za regionalnu saradnju.

Вотс, Н., Аман, М., Арнел, Н., Ајб-Карлсон, С., Белесова, К., Бојкоф, М., Бјас, П. и др. (2019). *Извјештај одбројавања Ланцета из 2019. о здрављу и климатским промјенама: обезбјеђење здравља дјетета рођеног у данашње вријеме није дефинисано климатским промјенама*. The 2019 Report of The Lancet Countdown on Health and Climate Change: Ensuring That the Health of a Child Born Today Is Not Defined by a Changing Climate. *Lancet* 394 (10211): 1836–78. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(19\)32596-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(19)32596-6).

СЗО (2018). *Климатске промјене и здравље*. Climate Change and Health. Informativni članak. Ženeva: SZO. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health>.

СЗО (2019). *Неједнакости еколошког здравља у Европи*. Environmental Health Inequalities in Europe. Женева: СЗО.

СЗО - Регионална канцеларија за Европу (2013). *Промоција физичке активности у групама у друштвено неповољном положају: сажетак политике начела за дјеловање*. Physical Activity Promotion in Socially Disadvantaged Groups: Principles for Action Policy Summary. Копенхаген: СЗО Регионална канцеларија за Европу.

Винсемијус, Х.Ц., Јонгман, Б., Велдкамп Т.И.Е., Алегат, С., Бангалоре, М. и Ворд, П.Ј. (2018). *Ризик од несрећа, климатске промјене и сиромаштво: оцјена изложености сиромашних људи поплавама и сушама на глобалном нивоу*. Disaster Risk, Climate Change, and Poverty: Assessing the Global Exposure of Poor People to Floods and Droughts. *Okoliš i ekonomika razvoja* 23 (3): 328–48. <https://doi.org/10.1017/S1355770X17000444>.

Волф, Т., Лајн, К., Санчез Мартинез, Г. и Кендровски, В. (2015). *Утицај климатских промјена на здравље у европском региону СЗО-а*. The Health Effects of Climate Change in the WHO European Region. *Climate* 3(4): 901–936. <https://doi-org.ezp.sub.su.se/10.3390/cli3040901>.

Свјетска банка (2010). *Извјештај о развоју свијета 2010: развој у условима климатских промјена - концепт*. World Development Report 2010: Development in a Changing Climate – Concept Note. Међународна банка за реконструкцију и развој, Вашингтон, ДЦ, САД, 43 стр.

Свјетска банка (2018). *Управљање затварањем рудника угља. Постизање праведне транзиције за све*. Managing Coal Mine Closure. Achieving a Just Transition for All. Vašington, D.C.: Grupacija Svjetske banke <http://documents.worldbank.org/curated/en/484541544643269894/pdf/130659-REVISED-PUBLIC-Managing-Coal-Mine-Closure-Achieving-a-Just-Transition-for-All-November-2018-final.pdf>.

Свјетска банка (2020). *Показатељи развоја свијета*. World Development Indicators. Свјетска банка. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>.

Свјетска банка (2021). *Профил ризика климатских промјена: Босна и Херцеговина*. Climate Risk Profile: Bosnia and Herzegovina. Групација Свјетске банке. <https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/bosnia-and-herzegovina>.

Свјетска банка и ГФДРП (2021). *Дијагностички извјештај. Приправност за ванредно стање и процјена одговора. Спреман на одговор*. Diagnostic Report. Emergency Preparedness and Response Assessment. Ready 2 Respond. Вашингтон, Д.Ц.: Свјетска банка и Глобални фонд за смањење несрећа и опоравак. <https://reliefweb.int/report/bosnia-and-herzegovina/bosnia-and-herzegovina-ready-2-respond-emergency-preparedness-and-response-assessment-diagnostic-report.pdf>

Журовец, О., Чадро, С. и Кумар Ситаула, Б. (2017). *Квантитативна процјена осјетљивости на климатске промјене у руралним општинама Босне и Херцеговине*. Quantitative Assessment of Vulnerability to Climate Change in Rural Municipalities of Bosnia and Herzegovina. *Одрживост* 9 (7): 1208. <https://doi.org/10.3390/su9071208>.

Захвале

Ауторице желе да се захвале многим стручњацима/стручњацимама из владиних институција, академске заједнице и организација цивилног друштва, који/е су дали драгоцене савјете и мишљења за овај сажетак у усменој форми или писаним коментарима.

